

ETHIEK INSTITUUT

Morele verantwoordelijkheden tegenover vluchtelingen

Ethische Annotatie #2

Auteurs: **Jos Philips (redactie en revisie), Suzanne Jacobi, Samuel Mulkens, Natascha Rietdijk, Naomi van Steenbergen en Dick Timmer**

Universiteit
Utrecht

Ethische Annotatie #2

2^e, herziene versie, april 2023.

Met de reeks *Ethische Annotaties* beoogt het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht de inzichten in de wijsgerige ethiek over actuele ethische kwesties te ontsluiten voor een breed publiek van studenten, beleidsmakers, bedrijfsleiders, politici, journalisten, activisten, en andere burgers. Om die toegankelijkheid te bewaren zijn de *Ethische Annotaties* beknopt en geven ze vaak enkel de resultaten van het onderzoek: wie meer diepgang zoekt, of alle redeneringen in detail wil begrijpen, verwijzen we graag naar de publicaties die achteraan zijn opgenomen.

Auteurs: **Jos Philips (redactie en revisie), Suzanne Jacobi, Samuel Mulkens, Natascha Rietdijk, Naomi van Steenbergen en Dick Timmer***

* Jos Philips en Naomi van Steenbergen zijn verbonden aan het Ethiek Instituut, Universiteit Utrecht. Suzanne Jacobi, Samuel Mulkens, Natascha Rietdijk en Dick Timmer studeerden in de Research Master Philosophy aan de Universiteit Utrecht. Voor commentaar danken wij Rutger Claassen, Marcus Düwell, Liesbeth Feikema, Julia Hermann, Ingrid Robeyns en Jan Vorstenbosch. Contact: info@ethics.uu.nl. De eerste versie van deze Ethische Annotatie werd gepubliceerd in juni 2016.

Voor meer informatie zie
www.uu.nl/onderzoek/ethiek-instituut.

Sinds het begin van de oorlog in Oekraïne op 24 februari 2022 zijn miljoenen Oekraïners naar de Europese Unie gevlucht, het meest naar Polen (1,5 miljoen personen) en Duitsland (1 miljoen personen).¹ Op grond van regels die in tijdelijke bescherming voorzien, kunnen de vluchtelingen uit Oekraïne direct aanspraak maken op tijdelijk verblijf, en hebben ze recht op bepaalde sociale en medische voorzieningen en het recht om te werken.² Voorafgaand aan de oorlog in Oekraïne zijn er aanzienlijke aantallen vluchtelingen en asielzoekers uit o.a. Afghanistan, Venezuela, Colombia en Irak, maar vooral uit Syrië, naar de EU gereisd, met een stijging in 2015 (meer dan één miljoen in 2015), en weer een duidelijke afname in de jaren daarna.³ De ontvangst door de EU van vluchtelingen uit o.a. Syrië is vaak niet bijzonder gastvrij geweest. Zo heeft de EU, sinds het aantal vluchtelingen steeg dat vanuit Syrië naar Europa kwam, geprobeerd om tot afspraken te komen met landen waar vluchtelingen doorheen reizen. Er bestaan – zeer controversiële – afspraken en samenwerking met o.a. Turkije en Libië.⁴ Daarnaast komen al jarenlang vele mensen om bij pogingen om via de Middellandse Zee de EU te bereiken.⁵

Tegen deze achtergrond wordt de vraag steeds dringender hoe de EU moet omgaan met het toelaten van vluchtelingen, en wie dan een vluchteling is. Daarover gaat deze Ethische Annotatie (overigens zonder in te zoomen op de verschillen in ontvangst tussen vluchtelingen uit Oekraïne en andere vluchtelingen). We beogen de maatschappelijke discussie te verdiepen door enig licht te werpen op het spectrum aan posities dat er in de relevante ethische en politiek-filosofische literatuur te vinden is, en door een specifieke manier voor te stellen om die literatuur te lezen.⁶

Preciezer gezegd kijken we in deze Ethische Annotatie naar *morele* redenen om vluchtelingen wel of niet toe te laten.⁷ Zulke redenen hebben betrekking op wat (wel en niet) juist of toelaatbaar is om te doen – dat wil zeggen, waarvoor iemand (al dan niet) blaam kan treffen⁸ – en niet op wat juridisch gezien mag of moet (hoewel beide soorten redenen kunnen samenhangen). Onze vraag gaat ook niet over politieke legitimiteit. Dat is een andere dimensie. Zo is beleid dat wordt opgesteld door een democratisch gekozen regering, hoewel doorgaans politiek legitiem – in de zin van in overeenstemming met de democratische spelregels – niet per definitie moreel juist.⁹

1 <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>, geraadpleegd 13 maart 2023.

2 www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/world/20220324STO26151/the-eu-response-to-the-ukraine-refugee-crisis, geraadpleegd 13 maart 2023.

3 www.bbc.com/news/world-europe-44660699, geraadpleegd 13 maart 2023;

<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00191/default/table?lang=en>, geraadpleegd 13 maart 2023.

4 In het in 2016 gesloten akkoord tussen de EU en Turkije is onder andere afgesproken dat vluchtelingen die van Turkije naar Griekenland zijn gereisd en daar geen asielaanvraag doen, of van wie de asielaanvraag in Griekenland is afgewezen, worden teruggestuurd naar Turkije. Voor elke Syriër die wordt teruggestuurd, neemt de EU een andere Syriër uit Turkije direct op. <https://www.migrationpolicy.org/article/eu-turkey-deal-five-years-on>, geraadpleegd 13 maart 2023. Wat Libië betreft biedt de EU, oa Italië (vanaf 2017) training en financiële steun voor de Libische kustwacht. Migranten die terug worden gestuurd naar Libië komen vaak in detentiekampen met helse omstandigheden terecht. Zie <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/01/libya-eu-conditions-remain-hellish-as-eu-marks-5-years-of-cooperation-agreements>, geraadpleegd 13 maart 2023.

5 <https://apnews.com/article/immigration-africa-migration-united-nations-mediterranean-sea-0b8f0524756564850045123e6e617717>, geraadpleegd 13 maart 2023; <https://apnews.com/article/middle-east-africa-greece-immigration-df115568e5ed7c95c1c71c112f2c0174>, geraadpleegd 13 maart 2023.

6 In die lezing speelt de notie 'geringe kosten' een grote rol, zoals zal blijken.

7 Behalve van morele redenen zullen we ook, verwisselbaar, spreken van (vanuit) moreel (oogpunt) relevante redenen en, eveneens grotendeels verwisselbaar, van ethische redenen. Ethiek vatten we op als het systematisch nadenken over moraal.

8 Een precieze karakterisering van wat bedoeld wordt met 'moreel/ethisch juist of geoorloofd' zou een lange uitweiding vergen en gaat het kader van deze annotatie te buiten.

9 Zie Carens (2013: 219).

Hoewel het zeker ook relevant is wat staten als bijv. de VS zouden moeten doen voor vluchtelingen, beperken wij ons in deze annotatie tot de vraag wat de *Europese Unie* zou moeten doen. Eerst zullen we de vraag stellen wie een vluchteling is (par. 2) en een aantal aannames expliciet maken die vaak in het debat verborgen zijn (par. 3). Dan bespreken we verschillende moreel relevante redenen die de EU heeft om vluchtelingen toe te laten (par. 4), gevolgd door redenen om dat niet te doen (par. 5). De voorlopige conclusie uit deze paragrafen zal zijn dat de EU in ieder geval vluchtelingen moet toelaten voor zover ze dat met geringe kosten kan doen (par. 6). Daarna vragen we ons af of de EU minder mag doen dan wat met geringe kosten kan (par. 7) of juist meer moet doen (par. 8). Paragraaf 9 bevat de conclusie.

De meest gebruikte definitie van ‘vluchteling’ komt uit het ‘Verdrag betreffende de status van vluchtelingen’ (Verenigde Naties), opgesteld in 1951. Volgens dit verdrag is een vluchteling:

‘elke persoon die [...] uit gegronde vrees voor vervolging wegens zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit, en die de bescherming van dat land niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil invoeren, of die, indien hij geen nationaliteit bezit en verblijft buiten het land waar hij vroeger zijn gewone verblijfplaats had, daarheen niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil terugkeren.’¹⁰

Deze definitie bevat termen die niet eenduidig zijn, zoals ‘gegrond’ en ‘vervolging’.¹¹ Maar zelfs als landen een brede en flexibele interpretatie hanteren, zullen grote groepen mensen van wie de mensenrechten in hun land in gevaar zijn, toch niet als vluchteling gelden. Denk bijvoorbeeld aan mensen die niet persoonlijk het doelwit van vervolging zijn, maar vluchten vanwege een burgeroorlog of hongersnood. Dat de definitie zoveel mensen uitsluit is problematisch, omdat het eerder van belang is *dat* mensenrechten op de plaats van herkomst niet vervuld kunnen worden,

dan *waardoor* dat zo is; of dat nu is wegens politieke vervolging of om een andere reden.¹² Daarom zullen we in deze annotatie uitgaan van de omschrijving van de Vluchtelingenorganisatie van de VN (UNHCR). Die beschouwt niet alleen vluchtelingen volgens het Verdrag van 1951 als vluchteling, maar daarnaast ook allen wier ‘leven, fysieke integriteit of vrijheid in hun land ernstig en zonder onderscheid bedreigd wordt door een algemene situatie van geweld of ernstige verstoringen van de publieke orde.’¹³ Deze omschrijving is ruimer dan die van het Verdrag van 1951, maar ook weer niet zó ruim dat er bijvoorbeeld ook mensen onder vallen die hun plaats van herkomst verlaten vanwege armoede. Hoewel het zeer ongepast is om deze mensen als ‘geluikszoekers’ aan te duiden, zoals in de media soms gebeurt, lijkt het accent van de UNHCR-definitie verdedigbaar: bij vluchtelingen gaat het erom dat oplossing van hun nood op de plaats van herkomst niet goed verdedigbaar, of in bepaalde zin onmogelijk, is.¹⁴

¹⁰ Verdrag betreffende de Status van Vluchtelingen, Art. 1(A)(2). Deze tekst resulteerde nadat (in 1967) de geografische en temporele beperkingen uit het verdrag werden gehaald.

¹¹ Zie Carens (2013: 200).

¹² Carens (2013: 200–201).

¹³ UNHCR, *Resettlement Handbook*, revised edition (Genève: UNHCR, 2011): 19 (onze vertaling). Het gaat ook in deze definitie om mensen ‘die buiten het land verkeren waarvan zij de nationaliteit hebben of waar zij normaal wonen’ (a.w. 19, onze vertaling).

¹⁴ Het voert vaak te ver om te zeggen dat die nood niet *kán* worden opgelost op de plaats van herkomst (soms klopt dat wel, bijv. waar hele gebieden onbewoonbaar raken door klimaatverandering); vaak kan oplossing op de plaats van herkomst *wél* (als bepaalde actoren maar bereid zijn) maar lijken de argumenten voor uitwijken naar elders beter. Indien ze niet beter zijn, zouden deze personen volgens de voorgestelde definitie – die dus eigenlijk iets breder is dan die van de UNHCR – niet als vluchteling gelden. Voor belangrijke bijdragen m.b.t. het concept *vluchteling*, zie ‘verder lezen’. Overigens zou men een filosofisch adequate definitie kunnen onderscheiden van een politiek verstandige. De UNHCR-definitie lijkt in zekere mate beide te zijn. Binnen het huidige kader laten we de problematiek van intern ontheemden buiten beschouwing, hoewel die, o.a. i.v.m. klimaatverandering, wel een groot belang heeft.

Als het over vluchtelingen gaat, hoor je vaak dat men zich allereerst moet richten op het wegnemen van de onderliggende oorzaken van het vluchtelingenprobleem, zoals honger, oorlog, of de schending van mensenrechten in het land van herkomst. Dit is zeker terecht en de EU kan in dit opzicht ook veel doen.¹⁵ Tegelijk blijft de vraag hoe de EU moet omgaan met de vluchtelingen die er op dit moment al zijn, bijvoorbeeld degenen die nu uit Oekraïne of Syrië vluchten of gevlucht zijn. Daar gaat het om in deze annotatie.

Bij het onderzoeken hiervan doen we een aantal aannames die betrekking hebben op hoe de wereld er nu uitziet. We gaan ervan uit dat er grote aantallen vluchtelingen zijn in de wereld, en dat de wereld bestaat uit staten die kunnen beslissen om meer of minder mensen toe te laten. Ook gaan we uit van een EU die geen volledige federatie is, maar wel méér dan slechts een samenwerking tussen staten, en waarover we de vraag kunnen stellen – en gezien de huidige situatie *moeten* stellen – hoe ze om moet gaan met het toelaten van vluchtelingen. In deze annotatie spreken we doorgaans over de EU als geheel, die op haar beurt de toegelaten vluchtelingen eerlijk moet verdelen tussen de lidstaten (we gaan hier beneden nader op in).

¹⁵ Het voert hier te ver om er verder op in te gaan wat de EU hier mag en moet doen.

Moreel relevante redenen om vluchtelingen toe te laten

We zullen eerst vier moreel relevante redenen noemen die de EU heeft om vluchtelingen toe te laten.¹⁶ Daarbij gaan we ervan uit dat vluchtelingen, eenmaal toegelaten, grotendeels dezelfde rechten dienen te hebben als de andere burgers van een land.¹⁷ Er kunnen redenen zijn die opwegen tegen de redenen om vluchtelingen toe te laten, zodat de EU toch niet altijd een verantwoordelijkheid heeft tot toelating. We bekijken die redenen in de volgende paragrafen.¹⁸

Een eerste moreel relevante reden om vluchtelingen toe te laten is een humanitaire reden: de EU heeft een reden om hen toe te laten simpelweg omdat ze in nood verkeren en de EU in staat is hen door toelating te helpen. Een dergelijke reden zal vanuit veel verschillende filosofische invalshoeken worden erkend. Wanneer iemand in nood is, geeft dit moreel gezien een sterke reden om diegene te helpen.

Ten tweede is er een reden op grond van mensenrechten. Mensenrechten zijn volgens velen niet alleen juridische standaarden, maar ook, en misschien wel allereerst, *morele* standaarden¹⁹. Vluchtelingen zijn, volgens de hierboven genoemde omschrijving, mensen van wie de mensenrechten direct bedreigd worden in hun land van herkomst. Dat op zichzelf geeft al een sterke reden om hen toe te laten. Die reden is des te sterker voor landen die zich moreel en

juridisch aan de mensenrechten hebben gecommitteerd, zoals de lidstaten van de EU.

Ten derde is het handelen van externe staten soms (mede) de oorzaak waarom mensen vluchten: als ze bijvoorbeeld moeten vluchten voor bombardementen die door Westerse staten worden uitgevoerd, dragen die staten een bijzondere verantwoordelijkheid om deze vluchtelingen te helpen.²⁰ Ook een dergelijke reden zal vanuit veel verschillende filosofische invalshoeken worden erkend. Afhankelijk van de precieze situatie waar het over gaat kan deze reden ook van toepassing zijn op de EU (en natuurlijk ook op de VS enz.).

Ten vierde is de huidige vluchtelingenstroom deels het gevolg van de internationale politieke orde. De wereld is opgedeeld in grotendeels zelfbepalende staten die eerst en vooral het belang van hun eigen burgers beschermen. Dit stelsel heeft belangrijke voordelen, zoals de mogelijkheid om welvaart binnen een staat te bevorderen.²¹ Bovendien helpt deze politieke orde vaak om de rechten van individuen te beschermen. Het nadeel van dit systeem is echter dat de belangen van mensen in een slecht functionerende staat slecht worden beschermd en dat stateloze mensen niet sterk worden vertegenwoordigd. Aangezien de EU onderdeel uitmaakt en profiteert van dit systeem, is het ook deels aan de EU om de negatieve gevolgen ervan te bestrijden.²²

¹⁶ Voor een uitgebreidere beschrijving van de eerste, derde en vierde reden zie Carens (2013: 195–196). Met name de eerste drie redenen worden in de filosofische literatuur breed onderschreven.

¹⁷ Voor een beperkt aantal rechten, bijvoorbeeld rechten op bepaalde uitkeringen, is mogelijk verdedigbaar dat vluchtelingen die pas op termijn hebben.

¹⁸ Verder kunnen vluchtelingen ook op andere manieren worden geholpen dan door toelating, met name door opvang in de regio. In paragraaf 7 zullen we echter argumenteren dat dit lang niet altijd een moreel acceptabele oplossing is.

¹⁹ Sommige auteurs verbinden mensenrechten met menselijke waardigheid en zouden de betreffende redenen uitwerken door o.a. naar menselijke waardigheid te verwijzen.

²⁰ Nadere uitwerking van dit argument zou vragen om preciezer te kijken naar concrete voorbeelden, zoals Irak, Syrië, Afghanistan.

²¹ Christiano (2008: 934).

²² Ten vijfde gaan niet alleen veel mensenrechtenbenaderingen, maar ook veel andere invalshoeken in de ethische en politiek-filosofische literatuur uit van de vrijheid en gelijkheid van alle mensen. Sommige auteurs argumenteren dat elke inperking van vrijheid heel goed gerechtvaardigd moet worden, en anderen dat er gelijke kansen moeten zijn voor alle mensen ter wereld. Dergelijke invalshoeken richten zich vaak allereerst op hoe een ideaal rechtvaardige wereld er uit zou zien, en pleiten dan vaak voor open grenzen. Maar deze invalshoeken kunnen ook in de huidige situatie moreel relevante redenen geven om veel vluchtelingen toe te laten. Of dat zo is, is echter omstreven (vgl. Wellman (2008), Christiano (2008)), en we zullen deze redenen verder terzijde laten.

Moreel relevante redenen om vluchtelingen niet toe te laten

Behalve redenen om vluchtelingen toe te laten zijn er ook moreel relevante redenen om hen niet toe te laten. Er kunnen situaties zijn waarin deze redenen opwegen tegen de redenen om vluchtelingen wel toe te laten.

Wanneer een land (grote aantallen) vluchtelingen toelaat, kan dat in bepaalde gevallen leiden tot problemen met de orde en veiligheid,²³ met het functioneren van de economie, met de mogelijkheid om een verzorgingsstaat overeind te houden, met het functioneren van de rechtsstaat en de democratie en mogelijk met het voortbestaan van culturen.²⁴ Ook kan de integratie van grote groepen vluchtelingen voor problemen zorgen, bijvoorbeeld wanneer er competitie om werk en voorzieningen ontstaat met andere groepen in de samenleving. Dit alles kan soms moreel relevante redenen geven om een grens te stellen aan het aantal vluchtelingen dat wordt toegelaten. Een andere reden heeft te maken met het belang van politieke zelfbeschikking.²⁵ We vatten politieke zelfbeschikking op als de mogelijkheid van bestaande politieke gemeenschappen (meestal: landen) om in grote lijnen vorm te geven aan hun gemeenschap zoals zij die voor zich zien. Dit kan belangrijk zijn voor de democratie en de bevordering van welvaart. Het kan er ook voor zorgen dat zich in verschillende gebieden verscheidene culturen kunnen ontwikkelen die een zekere continuïteit vertonen –

hoewel ze natuurlijk altijd ook sterk veranderen door de tijd en een heel divers samenstel vormen. Deelname in een cultuur kunnen we zien als een belangrijke bron voor een waardevol leven. Daarnaast is er het argument dat alleen mensen die een bepaalde culturele traditie delen en om die reden solidair met elkaar zijn, een verzorgingsstaat kunnen vormen.²⁶ Maar zolang het om kleine aantallen gaat vormt het toelaten van vluchtelingen geen gevaar voor de politieke zelfbeschikking van de gemeenschap die vóór die toelating in een land bestond, en evenmin voor de bloei van culturen. Kleine aantallen vluchtelingen mag de EU dus in ieder geval niet omwille van politieke zelfbeschikking weigeren.²⁷

PARTIJDIGHEID

Doorgaans lijken de zojuist genoemde redenen om vluchtelingen niet toe te laten minder gewichtig dan de (humanitaire enz.) redenen om hen wel toe te laten. Wegen de ‘kosten’ voor het gastland op tegen de ‘kosten’ die vluchtelingen ondervinden als ze geen toegang verkrijgen tot een veilige plek om een bestaan op te bouwen? Dat lijkt alleen duidelijk indien het toelaten van nog meer vluchtelingen in het gastland bijvoorbeeld zou leiden tot chaos, of grote economische nood.

Dit perspectief gaat er echter van uit dat staten de belangen van burgers en vluchtelingen op een onpartijdige schaal moeten wegen. Vanuit dit perspectief zouden rijke Westerse landen in de

²³ Het maakt ook uit waardoor problemen zoals ordeproblemen worden veroorzaakt. Soms is dat bijv. door reacties van de lokale bevolking die men met reden als onrechtvaardig kan zien. Dan zou het merkwaardig zijn als deze reacties een moreel relevante reden leveren om vluchtelingen niet toe te laten.

²⁴ Vgl. Wellman (2010).

²⁵ Sommige auteurs vatten (een recht op) politieke zelfbeschikking op als (een recht op) nagenoeg volledige ‘freedom of association’, vrijheid om om te gaan met wie men wil. Vgl. bijv. (ook voor kritiek) Miller (2007), Wellman (2010).

²⁶ Dit is een bijna puur empirisch argument, dat wordt aangehaald door Sangiovanni (2012), maar niet door hemzelf onderschreven.

²⁷ Waar het hier om gaat, is wanneer een bestaande gemeenschap door de opname van vluchtelingen niet meer, in grote lijnen, zelf haar toekomst kan bepalen. Als ze dat nog wel kan, blijft de politieke zelfbeschikking overeind, en is het moreel gezien niet juist om, met een beroep daarop, vluchtelingen te weigeren. Los hiervan is er echter de vraag wie er mag *beslissen* over de toelating van vluchtelingen. Als men politieke zelfbeschikking wil handhaven zal dat, in grote lijnen, de bestaande politieke gemeenschap moeten zijn. Maar dat betekent dus niet dat elke beslissing die die gemeenschap neemt ook moreel juist is.

---

huidige wereld een morele verantwoordelijkheid hebben om heel veel vluchtelingen toe te laten.

Maar het is ook moreel verdedigbaar dat elke staat in zekere mate partijdig mag zijn ten faveure van zijn eigen burgers.²⁸ Je zou dat onder meer kunnen verdedigen als een morele werkverdeling: het idee is dan dat iedere staat in de eerste plaats voor zijn eigen burgers moet zorgen.²⁹ Ook op grond van de speciale relatie die staten met hun eigen burgers hebben, kan een dergelijke partijdigheid verdedigbaar zijn.³⁰

Maar zelfs als we ervan uitgaan dat de belangen van eigen burgers zwaarder mogen wegen, moeten er voor die burgers in ieder geval wel behoorlijke belangen op het spel staan voordat vluchtelingen geweigerd mogen worden. Dat kan bijvoorbeeld zijn dat de verzorgingsstaat of een bepaalde cultuur duidelijk schade lijdt. Als dergelijke belangen *niet* in het geding zijn, leveren ze uiteraard geen moreel relevante reden om vluchtelingen te weigeren.³¹ Maar zelfs als ze wél in het geding zijn, zal het toch niet altijd zo zijn, dat staten vluchtelingen mogen weigeren: of dat mag, hangt af van *de mate waarin* staten partijdig mogen zijn. Een dergelijke partijdigheid zal volgens veel ethische invalshoeken slechts beperkt toelaatbaar zijn (zie hierover ook paragraaf 8).

28 Dit kan zelfs in een moraal die niet op een hele diepe manier plaats maakt voor partijdigheid (zoals bijv. Walzer (1983) wel doet), maar vindt dat elke partijdigheid uiteindelijk, ten diepste, onpartijdig te verantwoorden moet zijn. Wel is partijdigheid van staten voor hun burgers mogelijk ethisch moeilijker te verdedigen dan partijdigheid van individuen voor zichzelf (voor dat laatste, vgl. bijv. Scheffler (1994)).

29 Vgl. Goodin (1988). Goodin is overigens heel kritisch over dit idee.

30 Zie bijv. Nagel (2005), Armstrong (2012).

31 Gibney (2004: 230 e.v.) ontwikkelt een standpunt dat in veel opzichten vergelijkbaar is en noemt dat 'humanitarisme'. De redenering die hier op de achtergrond speelt, zou men suffiëntaristisch kunnen noemen. Voor een soortgelijke redenering (niet zo genoemd) op een ander terrein, vgl. Philips (2007, par. 2.2).

De EU zou in ieder geval zoveel vluchtelingen moeten toelaten als ze met geringe kosten kan doen.

GERINGE KOSTEN

Hoe ver reikt de morele verantwoordelijkheid van de EU om vluchtelingen toe te laten? Zelfs als je stelt dat een staat in bepaalde mate partijdig mag zijn ten gunste van haar eigen burgers, vereist het weigeren van vluchtelingen in ieder geval goede morele redenen. Stel nu dat de ‘kosten’ die mogelijk gepaard gaan met de toelating van vluchtelingen tot de EU, gering zijn. Bij ‘kosten’ kunnen we dan niet alleen denken aan financiële kosten, maar ook, bijvoorbeeld, aan sociale voorzieningen die beperkt worden, krapte op de arbeids- en woningmarkt of in bepaalde gevallen aan culturele aspecten die in het gedrang komen.³² En met *geringe* kosten wordt bedoeld dat aan deze en andere belangrijke zaken nauwelijks afbreuk wordt gedaan.³³ Zolang dat zo is, lijkt er in ieder geval geen goede reden te zijn om vluchtelingen te weigeren. Als dat klopt, zou de EU in ieder geval zoveel vluchtelingen moeten toelaten als ze met geringe kosten kan doen. Daarbij is het overigens belangrijk om op te merken dat het toelaten van vluchtelingen ook (economische, sociale enz.) voordelen kan hebben voor de EU, bijvoorbeeld in landen waar de bevolking afneemt of vergrijsst.³⁴

AANVULLING: PROBLEMATISCHE HANDELSWIJZEN

Naast deze overweging met betrekking tot geringe kosten willen we nu een aantal manieren van handelen noemen die ethisch bijzonder

problematisch zijn op grond van mensenrechten en humanitaire overwegingen. Er zijn wel héél goede redenen nodig om ze te rechtvaardigen. We denken aan het niet bijstaan van mensen in directe nood (bijvoorbeeld in bootjes op de Middellandse Zee), en ook het niet zorgen voor mensen in nood (bijvoorbeeld met acute gezondheidsproblemen) die zonder verblijfsvergunning op het grondgebied van een staat zijn.

Ook het weghouden van mensen van de grenzen van veilige landen is vaak ethisch discutabel,³⁵ des te meer naarmate het actiever gebeurt. Dat is onder andere zo vanwege de gevolgen van dergelijk beleid: het kan mensen die mogelijk vluchteling zijn in de armen van smokkelaars drijven. Actief mensen weghouden van de grens drukt daarnaast in bepaalde gevallen uit dat veilige landen niet eens van de nood van buitenstaanders willen weten. Het is ook bijzonder problematisch, zowel moreel als juridisch,³⁶ om niet goed uit te zoeken of iemand wel of geen vluchteling is. Als onderdeel van de minimale inspanningen voor vluchtelingen is er altijd een verantwoordelijkheid om adequaat te onderzoeken of degenen die zich aan de grens melden vluchtelingen zijn.³⁷ In dezelfde lijn vereisen humanitaire en mensenrechtenoverwegingen ook dat de EU, en ook o.a. de VS, zich krachtig inzetten voor internationale afspraken die ervoor zorgen dat allen die vluchteling blijken te zijn, ergens een plaats vinden. De nog altijd lopende afspraken tussen de EU en Turkije zijn onder andere in dit licht ethisch erg discutabel.³⁸

³² In de notie van geringe kosten is dus al meegenomen dat de toelating van vluchtelingen, en het vermogen om ook in de toekomst nog vluchtelingen toe te laten, niet het enige is waar de EU zich om dient te bekommeren.

³³ De invulling van kosten en (niet-)geringe kosten kan bijv. gebeuren door middel van een zgn. ‘reflective equilibrium’-benadering. Zie Rawls (1971).

³⁴ Zie http://ec.europa.eu/economy_finance/structural_reforms/ageing/demography/index_en.htm, geraadpleegd 13 maart 2023.

³⁵ Zie Carens (2013: 209).

³⁶ Vgl. Kritzman-Amir en Spijkerboer (2013).

³⁷ Ook hier speelt, net zoals bij toelating, een kwestie van eerlijke verdeling, en in dat licht is de Dublinverordening van de EU in veel opzichten discutabel. Vgl. Carens (2013: 216–217).

³⁸ Zie voetnoot 4 boven. In het *internationaal recht* zijn er hier heel uitgesproken verplichtingen die ook door veel ethici worden onderschreven, zoals de verplichting om geen vluchtelingen terug te sturen naar een onveilig land (‘non-refoulement’). Zie o.a. Carens (2013), Gibney (2004). Maar er zouden verdere bindende afspraken over verdeling moeten zijn (vgl. Carens (2013: 206)).

Kan het geoorloofd zijn om nog minder te doen dan wat met geringe kosten kan?

EERLIJKE VERDELING VAN DE LASTEN

Kan het in bepaalde gevallen geoorloofd zijn dat de EU (en lidstaten) minder doet dan ze met geringe kosten kan doen? Eén reden om dat te denken is dat de ‘lasten’ van vluchtelingenopvang eerlijk verdeeld moeten worden tussen staten (hoewel dit ook heel goed zou kunnen betekenen dat de EU juist grote inspanningen moet leveren!).³⁹ Immers, de meeste zojuist genoemde morele redenen hebben niet alleen betrekking op de EU en haar lidstaten, maar op alle staten. Het ideaal zou daarom zijn dat alle staten hun verantwoordelijkheid nemen en de lasten verdeeld worden op basis van relevante criteria. Een van die criteria kan bijvoorbeeld causaliteit zijn: staten die de situatie waaruit men moet vluchten mede hebben veroorzaakt, hebben een grotere verantwoordelijkheid. Andere denkbare criteria zijn het absorptievermogen van de arbeidsmarkt, bevolkingsdichtheid, algehele welvaart, de wens van vluchtelingen zelf. Onder bepaalde voorwaarden zou ook culturele of etnische affiniteit mogelijk een relevant criterium zijn.⁴⁰ Wat op grond van zulke criteria van de EU verwacht kan worden, zou men een ‘eerlijk deel’ kunnen noemen. Dit zou minder kunnen zijn dan wat de EU kan doen met geringe kosten.⁴¹ De genoemde criteria bieden overigens niet alleen handvatten om het ‘eerlijke deel’ van de EU te bepalen, maar ook om de heikele kwestie op te lossen hoe vluchtelingen tussen de lidstaten van de EU moeten worden verdeeld.⁴²

Wat nu als andere staten niet hun eerlijk deel doen? Moet de EU dan meer doen? Dat lijkt oneerlijk. Feit is echter dat er zelfs nadat de EU haar eerlijke deel heeft gedaan, een grote groep mensen in nood overblijft zolang er geen effectieve internationale afspraken over een eerlijke verdeling bestaan. Stel nu dat de EU méér kan doen dan haar eerlijk deel zonder grote (sociale, economische) kosten. Dan is het moeilijk verdedigbaar dat deze oneerlijkheid (meer moeten doen dan een eerlijk deel) zwaarder mag wegen dan de onrechtvaardigheid waarvan sprake zou zijn voor vluchtelingen als we ze in de kou laten staan.⁴³ Voor de langere termijn zou de EU een aandeel moeten hebben in de poging internationale afspraken te maken die ervoor zorgen dat alle staten hun eerlijke deel doen. Maar zolang daar geen sprake van is, vormt het bezwaar dat de EU meer zou doen dan haar eerlijke deel geen sterke reden om vluchtelingen te weigeren die toegelaten kunnen worden tegen geringe kosten.

OPVANG IN DE REGIO

Er is nog een reden waarom het mogelijk moreel acceptabel is dat de EU minder vluchtelingen toelaat dan zij tegen geringe kosten kan doen. Dat is dat hulp aan vluchtelingen niet altijd hoeft te bestaan uit toelating.⁴⁴ Een veelgehoorde voorkeur is opvang in de regio, waarmee we bedoelen: tijdelijke opvang, vaak in vluchtelingenkampen, of zelfs permanente opvang in buurlanden of nabijgelegen gebieden.

³⁹ Zie bijv. Schuck (1997), Gibney (2015).

⁴⁰ Carens (2013: 213–214) pleit voor een plicht tot toelating op basis van deze criteria. Matthew Gibney (2015: 10) noemt het BNP en de bevolkingsomvang van een land als de voornaamste criteria voor verdeling. De ideale verdeling is niet echt ideaal – die sluit uiteraard (ten minste) de staat uit waarvandaan mensen vluchten.

⁴¹ Het zou ook *méér* kunnen zijn. Zie noot 54 beneden.

⁴² Verdeling van vluchtelingen tussen EU-lidstaten levert praktische problemen op in het licht van het vrije verkeer van personen en goederen. We nemen binnen het bestek van deze annotatie aan dat deze problemen oplosbaar zijn.

⁴³ Vgl. Hohl en Roser (2011) voor een soortgelijke redenering over een andere kwestie (klimaatverandering). De discussie wordt verder gevoerd door o.a. Karnein (2014), Hoesch (2017), en Stemplowska (2019).

⁴⁴ Wellman (2022).

In de praktijk gebeurt dit al geregeld: zo bestaat meer dan 20% van de bevolking van Libanon momenteel uit Syrische vluchtelingen.⁴⁵ De EU zou hulp in de regio kunnen faciliteren met diensten en financiële middelen. Opvang in de regio geniet zowel in de politiek als in de media brede belangstelling, en heeft een aantal voordelen die ook moreel relevant kunnen zijn. Zo is de kans dat vluchtelingen terugkeren naar hun land van herkomst groter wanneer ze in de regio worden opgevangen,⁴⁶ wat ook voor de landen van herkomst van belang is. Daarnaast hebben de vluchtelingen vaak meer culturele, talige, etnische of religieuze affiniteit met landen in de regio, hetgeen zowel voor de vluchtelingen als voor het ontvangende land een voordeel kan zijn.⁴⁷ Tot slot kan het relevant zijn dat de financiële kosten van opvang vaak geringer zijn dan die van opvang in veraf gelegen landen.⁴⁸

Opvang in de regio is echter doorgaans alleen acceptabel als oplossing voor de korte termijn. Bij zulke opvang moeten de mensenrechten van vluchtelingen altijd beschermd blijven. Dat is in vluchtelingenkampen moeilijk te bereiken wanneer de opvang daar langer duurt. Zo is er vaak slechts beperkte medische zorg mogelijk, laat staan een mogelijkheid tot scholing en maatschappelijke ontwikkeling. Daarentegen leidt de volledige integratie van grote groepen vluchtelingen in de maatschappijen van naburige landen al snel tot een oneerlijke verdeling van de lasten. De kosten voor het opnemen van vluchtelingen op de korte termijn (in

vluchtelingenkampen e.d.) zijn grotendeels te compenseren met middelen en geld en dat zou dan ook moeten gebeuren. Maar het opnemen van grote groepen vluchtelingen in de naburige landen heeft gevolgen die niet gemakkelijk te compenseren zijn, onder andere voor de cultuur en de arbeidsmarkt. Het zal in deze landen voor ingrijpende sociale en economische veranderingen zorgen. Als het gaat om opvang voor de lange termijn – en vaak ook al wanneer er onzekerheid is over de termijn – zal dit betekenen dat de enige moreel verdedigbare mogelijkheid voor de EU in toelating ligt.

MAATSCHAPPELIJK DRAAGVLAK

Naarmate de EU meer moet doen, kan het maatschappelijk draagvlak, in de zin van de acceptatie van asielzoekers door de burgers van een land, een groter probleem worden. Kan dat acceptabele redenen geven om minder te doen? Op de heel korte termijn is een gebrek aan draagvlak, of zelfs een vijandige houding onder delen van de bevolking tegenover asielzoekers,⁴⁹ soms een situatie waar beleidsmakers niets aan kunnen veranderen. Ze moeten er dan rekening mee houden, ook waar er morele verantwoordelijkheden bestaan om vluchtelingen toe te laten. Op de lange termijn kunnen en moeten politici en beleidsmakers in veel gevallen wel pogingen doen om een eventuele vijandige houding onder de bevolking te veranderen.⁵⁰

⁴⁵ <http://www.unhcr.org/pages/49e486676.html>, geraadpleegd 13 maart 2023.

⁴⁶ Carens (2013: 207).

⁴⁷ Carens (2013: 214); vgl. Gibney (2015).

⁴⁸ Carens (2013: 214).

⁴⁹ We spreken hier van 'asielzoekers' omdat het ook om de houding van burgers van een land gaat ten opzichte van de asielzoekers die geen vluchtelingen zullen blijken. (En daarnaast kan er een afwerende houding bestaan onder burgers tov specifiek de opvang en inburgering van erkende vluchtelingen.) Eén reden die wel als rechtvaardiging voor een afwerende houding van de kant van burgers wordt genoemd, is dat jonge mannen onder asielzoekers oververtegenwoordigd zijn – en ook dat degenen die het meest kwetsbaar zijn vaak niet kunnen vluchten. Dit laatste onderstreept het belang van pogingen om de problemen ter plaatse op te lossen. Maar wat aangaande de jonge mannen van belang is, is of zij gegronde redenen hadden om te vluchten.

⁵⁰ Zie bijv. Gibney (2004: 244–246). In een liberaal-democratische samenleving mag de overheid zich niet met bepaalde houdingen van burgers bemoeien, maar soms mag dat wel of moet het zelfs, bijv. wanneer op bepaalde manieren aan grondrechten wordt geraakt.

Moet de EU meer doen dan wat ze met geringe kosten kan doen?

Als de EU vluchtelingen alleen hoeft toe te laten zolang de (sociale, economische, geopolitieke enz.) kosten gering blijven, dan zou dat betekenen dat zij veel vluchtelingen in de kou zou mogen laten staan.⁵¹ Nu zou dit, ook als het moreel acceptabel zou zijn, een tragische situatie zijn.⁵² Dit benadrukt nog eens hoe belangrijk het is dat de EU zich krachtig inzet voor een internationale rechtsorde die de bescherming van alle vluchtelingen veiligstelt. Daarnaast leidt het tot de vraag of de EU toch méér moet doen voor de vluchtelingen dan wat ze met geringe kosten kan doen.

Het is inderdaad plausibel dat de EU soms méér moet doen. Want geringe kosten geven de uiterste bovengrens van partijdigheid aan: staten mogen in ieder geval *niet* partijdig zijn ten gunste van hun eigen burgers als voor die burgers *geen* grote kosten in spel zijn. Maar als die *wel* in het spel zijn, mogen ze toch niet altijd partijdig zijn. Volgens veel ethische benaderingen is er een grens aan de partijdigheid die moreel geoorloofd is. Is het bijvoorbeeld werkelijk geoorloofd om vluchtelingen niet toe te laten om de reden dat de economische welvaart er in zekere mate onder zou lijden? Zeker waar de EU medeveroorzaker is van problemen elders in de wereld⁵³ die voor vluchtelingenstromen zorgen (denk aan de steun aan bepaalde regimes of het voeden van bepaalde conflicten), is het plausibel dat zij méér moet doen.⁵⁴

Afgezien hiervan is het overigens belangrijk om te benadrukken dat met geringe kosten toch al veel kan worden gedaan. Als we eerlijk nadenken over *wanneer* de kosten hoog worden,⁵⁵ blijkt dat vaak al veel kan worden bereikt voordat dat gebeurt. Sommigen zouden zelfs verdedigen dat er pas hoge kosten zijn in situaties zoals die in buurlanden van conflictgebieden, waar miljoenen mensen worden opgevangen. Daarnaast kan (zoals eerder aangegeven) het opnemen van vluchtelingen, als we bijvoorbeeld denken aan het vergrijzen van de bevolking en het afnemend bevolkingsaantal, voor de EU ook grote voordelen hebben.

⁵¹ Overigens is het, ook als een land moreel gesproken maar een beperkt aantal vluchtelingen hoeft toe te laten, in de praktijk onmogelijk om de grens helemaal te controleren, des te meer omdat niet alle middelen om dat te doen geoorloofd zijn.

⁵² Vgl. Miller (2007: 227).

⁵³ Vgl. Pogge (2004).

⁵⁴ Bovendien zal in sommige gevallen een eerlijk deel in het bijstaan van vluchtelingen al meer zijn dan wat de EU met geringe kosten kan doen. En het doen van eerlijk deel geldt in de ethische literatuur vaak als een minimumeis.

⁵⁵ Vgl. noot 33.

***Morele verantwoordelijkheden
zullen niet altijd beperkt zijn tot
wat met geringe kosten mogelijk
is, en dat is vaak al méér dan op
het eerste gezicht het geval lijkt.***

Op basis van het voorafgaande kunnen we concluderen dat de EU in ieder geval moet doen wat ze met geringe kosten kan doen, zelfs als dat meer is dan een eerlijk deel. Zeker op de korte termijn lijkt de EU in dit licht vaak een morele verantwoordelijkheid te hebben om vluchtelingen toe te laten: in veel gevallen zal daaruit geen reële bedreiging voortkomen voor bijvoorbeeld de openbare orde, de rechtsstaat of de democratie, culturele identiteit, of de verzorgingsstaat. In bepaalde gevallen bestaat een deel van de verantwoordelijkheid van de EU eruit bij te dragen aan opvang in de regio, maar zulke opvang is lang niet altijd moreel acceptabel.

Op de lange termijn kan het opnemen van vluchtelingen voor de EU grotere (sociale, economische enz.) kosten met zich meebrengen – hoewel het ook grote voordelen kan hebben. Morele verantwoordelijkheden zullen echter niet altijd beperkt zijn tot wat met geringe kosten mogelijk is, en dat is vaak al méér dan op het eerste gezicht het geval lijkt.

Daarnaast blijft het natuurlijk van groot belang dat de EU zich inzet voor de oplossing van (de vele) conflicten die ervoor zorgen dat mensen moeten vluchten. Ook is het een belangrijke verantwoordelijkheid van de EU om zich in te zetten voor internationale afspraken over een ethisch verantwoorde omgang met vluchtelingen, en de naleving daarvan.⁵⁶ Dit is een structurele stap die voor de bescherming van vluchtelingen van het grootste belang is.

⁵⁶ Vgl. Carens (2013: 206 e.v.).

Veel ethische en politiek-filosofische literatuur richt zich op immigratie in het algemeen, maar stelt in een aantal gevallen, als onderdeel van deze thematiek, vluchtelingen expliciet aan de orde. **Walzer (1983)** is een klassieke discussie. **Wellman (2022)** biedt een goed overzicht met een goede en uitgebreide literatuurlijst. (Voor de volledige referenties, zie de referentielijst.) **Carens (2013)**, het levenswerk van wel de meest invloedrijke auteur in de discussie, werkt in hoofdstuk 10 de positie uit dat vluchtelingen bijna nooit geweigerd mogen worden. **Miller (2007, hfd. 8 en 2016, hfd. 5)** en **Wellman (2008)** betogen dat er diverse redenen zijn waarom een politieke gemeenschap mag beslissen om vluchtelingen te weigeren. **Gibney (2004)** is één van de weinige ethische/politiek-filosofisch discussies van boeklengte over vluchtelingen en asiel en heeft veel aandacht voor onpartijdigheid en partijdigheid van staten en voor case studies. **Owen (2020)** onderscheidt verschillende soorten vluchtelingen en heeft een genuanceerde positie over de verantwoordelijkheden van verschillende staten tegenover hen. Belangrijke bijdragen mbt het concept van vluchteling bieden o.a. **Shacknove (1985)**, **Carens (2013)**, **Lister (2013)**, **Miller (2016)**, **Owen (2020)**, en **Parekh (2020)**.

- Armstrong, Chris (2012), *Global Distributive Justice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Carens, Joseph (1987), 'Aliens and citizens: the case for open borders', *Review of Politics* 49(2): 251–273.
- Carens, Joseph (2013), *The Ethics of Immigration*, Oxford: Oxford University Press.
- Christiano, Thomas (2008), 'Immigration, political community and cosmopolitanism', *San Diego Law Review* 45(4): 933–961.
- Gibney, Matthew (2004), *The Ethics and Politics of Asylum: Liberal Democracy and the Response to Refugees*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibney, Matthew (2015), 'Refugees and justice between states', *European Journal of Political Theory* 14(4): 448–463.
- Goodin, Robert (1988), 'What is so special about our fellow countrymen?' *Ethics* 98(4): 663–686.
- Hoesch, Matthias (2017), 'Grenzpolitiken und Flüchtlingsschutz. Von der deskriptiven Analyse zur normativen Bewertung', *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 37(2): 313–336.
- Hohl, Sabine en Dominic Roser (2011), 'Stepping in for the polluters? Climate justice under partial compliance', *Analyse und Kritik* 33(2): 477–500.
- Karnein, Anja (2014), 'Putting fairness in its place: Why there is a duty to take up the slack', *Journal of Philosophy*, 111(11): 593–607.
- Kritzman-Amir, Tally en Thomas Spijkerboer (2013), 'On the morality and legality of borders: border policies and asylum seekers', *Harvard Human Rights Journal* 26: 1–38.
- Lister, Matthew (2013), 'Who are refugees?', *Law and Philosophy* 32(5): 645–671.
- Miller, David (2007), *National Responsibility and Global Justice*, Oxford: Oxford University Press.
- Miller, David (2016), *Strangers in Our Midst: The Political Philosophy of Immigration*, Cambridge: Harvard University Press.
- Nagel, Thomas (2005), 'The problem of global justice', *Philosophy and Public Affairs* 33(2): 113–147.
- Owen, David (2020), *What Do We Owe to Refugees?*, Cambridge: Polity.
- Parekh, Serena (2020), *No Refuge: Ethics and the Global Refugee Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Philips, Jos (2007), *Affluent in the Face of Poverty: On What Rich Individuals Like Us Should Do*, Amsterdam: Amsterdam University Press. (PhD thesis)
- Pogge, Thomas (2004), "'Assisting" the global poor', in *The Ethics of Assistance: Morality and the Distant Needy*: 260–288, redactie Deen Chatterjee, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rawls, John (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press.

Sangiovanni, Andrea (2012), 'Solidarity in the European Union: Problems and prospects', in *Philosophical Foundations of European Union Law*: 384–411, redactie Julie Dickson en Pavlos Eleftheriadis, Oxford: Oxford University Press.

Scheffler, Samuel (1994). *The Rejection of Consequentialism*, Oxford: Oxford University Press.

Schuck, P. (1997), 'Refugee burden sharing: a modest proposal', *Yale Journal of International Law* 22: 243–297.

Shue, Henry (2010), 'Deadly delays, saving opportunities: creating a more dangerous world', in *Climate Ethics: Essential Readings*: 146–162, redactie Stephen Gardiner et al., Oxford: Oxford University Press.

Shacknove, Andrew (1985), 'Who is a refugee?', *Ethics* 95(2): 274–284.

Stemplowska, Zofia (2019), 'Coercing compliers to do more than one's fair share', *Zeitschrift für Ethik und Moralphilosophie* 2: 147–160.

Walzer, Michael (1983), *Spheres of Justice: A Defence of Pluralism and Equality*, Oxford: Martin Robertson.

Wellman, Christopher Heath (2008), 'Immigration and freedom of association', *Ethics* 119(1): 109–141.

Wellman, Christopher Heath (2022), 'Immigration', in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2022 edition), redactie Edward N. Zalta en Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/immigration/>

